

Milena Hazler - Papič

Metodologija vključevanja naselbinske dediščine v prostorske sestavine dolgoročnih planskih aktov in v strokovne osnove prostorskih izvedbenih aktov

Povzetek

Delo pri topografiji in s tem povezani sistemi analiz so temeljna dejavnost sistematičnega dela spomeniške službe. Vsakršni drugačni pristopi otežujejo načrtno delo pri evidentiranju, dokumentaciji in valorizaciji dediščine. To še posebej prihaja do izraza pri sestavljenih sistemih, kot sta naselje in kulturna krajina, pa tudi pri tisti dediščini, kjer likovna kvaliteta ni prevladujoče merilo.

Pri zvrsteh stavbne dediščine, kjer prevladuje kot glavni umetnostnozgodovinski kriterij vrednotenja, velikokrat lahko brez večjih topografskih analitičnih študij stroka ugotavlja vrednost te dediščine. Sistem vrednotenja se bistveno zakomplicira že pri t. i. anonimni arhitekturi, kjer je zelo pomemben tudi topografski in socialni kriterij.

The methodology of incorporation of architectural heritage as an environmental element in the long-term planning documents and professional bases of operational plans

Summary

Topographical work and the systems of analyses related to it constitute the basis of the systematic work of the service for the protection of historic monuments. Any other approach makes the work on the recording, documentation and valuation of heritage more difficult. This applies in particular to composite systems such as settlements or cultural sites, and to that kind of the architectural heritage whose visual artistic quality does not commend itself as the preponderant criterion of evaluation.

Where the artistic criterion of evaluation of the architectural heritage prevails, the profession can oftentimes establish the value of the heritage without the broader topographic analytical study. The system of evaluation becomes definitely complicated when it comes to what is known as the anonymous architecture, where topographic and social criteria play a very important part.

I. Identifikacija naselbinske dediščine

Naselje je del ustvarjene vrednosti v prostoru in je lahko kot tako "nepremična kulturna dediščina". S tem zapade v pristojnost Zakona o naravni in kulturni dediščini pa tudi Zakona o urejanju prostora in Zakona o urejanju naselij in drugih posegih v prostor. Prvi zakon mu, kot kulturni dediščini, daje možnost identifikacije in zavarovanja, druga dva pa možnost planskega zavarovanja kot prostorsko sestavino dolgoročnih planskih aktov in kot del strokovnih osnov prostorskih izvedbenih aktov.

Grajene strukture v prostoru (ustvarjena vrednost, ki je posledica delovanja človeka) so sestavljene iz treh vrednostnih sistemov: objekta (kot sistema na spodnji ravni), naselja (kot sistema na srednji ravni) in kulturne krajine (kot sistema na zgornji ravni) in povezovalnega člena med naravnim in ustvarjenim prostorom. Naselje združuje v sebi vrednostni sistem objektov in jih povezuje v novo kvaliteto, ta pa je del kulturne krajine. Naselje kot prostorski sistem srednje ravni združuje v sebi določene značilnosti, ki narekujejo metodo identifikacije in določanja vrednosti njegove individualne prostorske zgradbe.

II. Analiza kot instrument identifikacije

Identifikacija naselja¹ kot dediščine se opravi v procesu analize posamezne naselitvene enote (npr. mesta, trga, vasi) in v postavitvi vrednostnih kriterijev, ki jih mora naselitvena enota dosegati, da je lahko evidentirana kot naselbinska dediščina.

PUA analiza

Na podlagi zgornjih predpostavk o naselju kot sredinskem sistemu med grajenimi in kombiniranimi prostorskimi strukturami sem izoblikovala formulo PUA za ugotavljanje stopnje razvitosti določenega naselja in za ugotavljanje vrednosti njegove individualne prostorske zgradbe. Formula je sestavljena na osnovi odnosov med osnovnimi sestavnimi deli (ogrodja) naselja in vrsto parametrov, ki dodatno opredeljujejo te odnose.

Osnovni sestavni deli:

- P - prostor (krajina),
- U - naselje (naselbinska zgradba),
- A - objekt

Parametri:

- S - odnos med naseljem in krajino,
- K - ocena krajine,
- V - volumen naselja,
- U - urbanizem (zasnova naselja),
- E - enota naselja (funkcionalna enota),
- O - arhitektura (objekti),
- D - detajl.

Parametri so razdeljeni v tri skupine, tako kot gradijo tri sisteme: objekt, naselje

in prostor (krajino). Ker se ti trije sistemi med seboj združujejo, po dva robna parametra nastopata v dveh sistemih (parametra E in V).

PUA formula

S	K	V	V	U	E	E	O	D	parametri
P			U			A			osnovni sestavni deli
Strukturna vrednost									stopnja razvitosti
25	25	25	25	25	25	25	25	25	mesto parametra v formuli
	50			50			50		
75			75				75		vrednost individualne prostorske zgradbe
Indeks vrednosti									

Struktura vrednosti- stopnja razvitosti

Stopnja razvitosti posameznega naselja se ocenjuje z določanjem vrednosti posameznega parametra in s seštevkom teh vrednosti. Vsak od parametrov ima vrednost 25, kadar zadovolji dve tretjini idealnega merila. Pomembno je, na katerem mestu v formuli se parameter pojavlja. Po formuli se gradi ocena od desne proti levi, vrednost parametra levo od predhodnika se avtomatično poveča, če ima tudi predhodnik visoko vrednost.

Oceno razvitosti naselbinskega sistema izrazimo s strukturno vrednostjo na način troštevničnega zapisa. Primer 75-75-75 ali 75-50-25 ali 50-50-50 in podobno. Predstavlja seštevke vrednosti parametrov po posameznih osnovnih vrednostih naselja (PUA).

Pri tem lahko ocenimo razvitost sistema po kriterijih zasnove historične naselbinske zgradbe in neje ohranjenosti. Tako naselje identificiramo kot naselbinsko dediščino. V tem primeru ima npr. parameter O (objekti) vrednost 25, kadar ima dve tretjini objektov v naselju vrednost kulturne dediščine.

V primeru, ko nimamo opraviti z izrazito historično naselbinsko strukturo, oziroma je ta v arhitekturi objektov že močno zabrisana, postavimo za idealno merilo kvaliteto sodobne arhitekture, oblikovanja naselja in stika staro novo.

Indeks vrednosti - vrednost individualne prostorske zgradbe

Vrednost individualne prostorske zgradbe se izrazi z indeksom vrednosti. Indeks vrednosti predstavlja seštevke strukturne vrednosti in je enoštevničen.

Naselja, ki imajo vrednost kulturne dediščine, morajo imeti indeks najmanj 125. Naslednje vrednosti so 150, 175, 200, 225. Zadnji dve številki označujeta naselje, ki je kulturni spomenik.

Nekaj primerov zapisa vrednosti po analizi PUA za naselja: Jernej pri Ločah (75-50-25) $I > 150$; vas je dediščina s poudarjeno prostorsko vrednostjo in razpoznavno zasnovo, stavbne dediščine je malo. Kale (50-75-50) $I > 175$; vas je dediščina s posebno dobro ohranjeno tlorisno zasnovo. Prapreče (občina Žalec) (50-50-25) $I > 125$; vas je dediščina, ki ima spodnjo mejo vrednosti. Ohranjena je tlorisna zasnova, volumen naselja, avtentične arhitekture je malo, je sestavni del krajine. Pilštanj (75-75-75) $I > 225$; naselje je spomenik (historični trg) z uravnoteženo vrednostjo².

Topografija ruralnih naselij

Formula PUA je bila narejena predvsem zaradi uporabe v topografiji ruralnih naselij in ugotavljanja njihove vrednosti kot kulturne dediščine.

Prvič sem jo uporabila in izdelala na osnovi evidentiranja ruralnih naselij na območju občine Laško ob pripravi strokovne osnove varstva naravne in kulturne dediščine za prostorsko ureditvene pogoje (PUP) občine Laško (leta 1986). Celotno območje občine je z vidika naselbinske dediščine izredno kvalitetno, predvsem pa homogeno in uravnoteženo v poselitvenem vzorcu. Ta predstavlja srednje velike gručaste vasi v pretežno visoko ohranjeni kulturni krajini in s sorazmerno velikim številom ohranjene stavbne dediščine. Pregledala sem 37 naselij, od katerih jih je 27 imelo vrednost dediščine. To je zelo visok odstotek.

Že pred tem sem (leta 1985) na občinski raziskovalni skupnosti Šmarje pri Jelšah prijavila raziskovalno nalogo Inventarizacija kulturne dediščine na širšem območju Spominskega parka Trebče, s podnaslovom Tipologija parametrov za določanje vrednosti naselja kot kulturne dediščine. Razlog za to je bil, da je bila spomeniškovarstvena metodika na tem področju enostransko razvita in usmerjena predvsem v ugotavljanje tipičnosti ali netipičnosti določene poselitvene enote, manj v ugotavljanje njene individualne prostorske vrednosti in brez ustreznih primerjalnih kriterijev. Žal na širšem območju Spominskega parka Trebče za izdelavo metodologije ni bilo dovolj ustreznega materiala, saj je tam poselitvena struktura zelo raznolika, predvsem pa hierarhično mnogo bolj razvita kot na območju, na primer laške občine. Na območju Spominskega parka Trebče sem zato pri inventarizaciji naselbinske dediščine lahko le preizkusila sistem ocenjevanja naselij iz Laškega, ki pa je deloval, ne le na vaških, ampak tudi na historičnih trških naseljih. Res pa je, da se z njim ne da ocenjevati razloženih naselij; tam je upoštevanje krajinskega in naravnega merila prevladujoče.

Od leta 1986 dalje sem na osnovi ANALIZE PUA evidentirala naselbinsko dediščino na območjih naslednjih občin:

V letih 1988/89 na območju občine Žalec, kot del strokovne osnove za PUP. Naselbinska dediščina je na območju občine Žalec kvalitetna; pozna se vnos nove kulture v prejšnjem stoletju, hmelja, ki je razbil identiteto ruralne krajine.

Leta 1988 sem ponovno ovrednotila 1980. leta evidentirana ruralna naselja na območju občine Trbovlje. Takrat so bila evidentirana kot del spomeniškovarstvenih izhodišč za prostorski plan občine, sedaj kot del strokovne osnove varstva naravne in kulturne dediščine (VNKD) za PUP sever in PUP jug. Naselbinska dediščina je na območju občine visoko kvalitetna in relativno dobro ohranjena v vseh svojih sestavinah.

V letu 1990 sem ob izboru naselij za razglasitev ponovno ovrednotila leta 1980 evidentirana naselja na celotnem območju občine Slovenske Konjice. Pokazalo se je, da je večina ruralnih naselij v desetih letih izgubila vrednost dediščine ali pa se jim je vrednost znižala. To pripisujem predvsem številnim nadomestnim

gradnjam in novogradnjam, ki s tem, da ne upoštevajo meril tradicionalne arhitekture, grobo posežejo v naselbinske celote.
 V letu 1991 sem začela s topografijo naselbinske dediščine na območju občine Šentjur. Zbrane podatke s terena bo v naslednjem letu potrebno vsestransko obdelati.

Sistemizacija podatkov

Pristop k identifikaciji dediščine, ki uvaja analitično in primerjalno vrednotenje, je narekoval sistemizacijo podatkov ter urejanje dokumentacije. Zato sem v sodelovanju s programerjem v letu 1989/90 izdelala računalniški program za shranjevanje baze podatkov za naselbinsko dediščino. Program je mogoče prilagajati značilnostim drugih zvrsti kulturne dediščine.

Uporaba formule PUA pri mestnih naseljih

Kasneje sem tudi naselja z višjo organizacijsko in vsebinsko strukturiranostjo analizirala s formulo PUA. Pri tem se je pokazalo, da je potrebno pri takšnih naseljih diferencirano in v več odsekih obravnavati stik naselje - krajina, tam, kjer se pojavljajo večji, v kasnejšem času dograjeni naselbinski deli.

Prav tako je potrebna večja razgraditev naselbinske zasnove in ugotavljanje stopnje medsebojne korelacije posameznih naselbinskih delov.

Podobno previdni moramo biti pri arhitekturi, kajti v večjih in bolj strukturiranih naseljih merilo vrednosti arhitekture ne more biti več samo dediščina, ampak tudi (sodobna) kvaliteta in sožitje obeh.

Torej je formula PUA v teh primerih takšna:

$$\frac{P}{U} = \frac{S1 S2 S3 S4... K V}{U} \cdot \frac{V U1 U2 U3...E}{A} \cdot \frac{E1 E2 E3...O1 O2 O3 D}{D}$$

Formula v teh primerih ne da več prave ocene, usmeri pa pozornost na ključne pereče ali kvalitetne točke naselja. Na določen način pokaže njegovo "zdravstveno stanje", natančnejša analiza pa pomaga odkriti tudi "dušo" naselja, kar je pri ugotavljanju njegove vrednosti zelo pomembno. Niso vedno samo zgradbe tiste, ki dajejo naselju vrednost (dediščine), ampak je to tudi vsebina kot nepogrešljiv sestavni del.

III. Povezava med stopnjo analize in vrsto planskega akta

Analiza naselja po formuli PUA se v pripravi strokovnih osnov VNKD izvaja do tiste stopnje, ki je potrebna za vrsto planskega akta.

Dolgoročni planski akti

DPO: Zadostuje ocena PUA, izražena s strukturno vrednostjo in indeksom vrednosti, s katerim dokažemo vrednost naselja kot kulturne dediščine. Območje zavarovanega dela naselja je

potrebno vrisati na karto 1 : 25.000.

Ureditvene zasnove: Potrebno je natančnejše analizirati bližnjo okolico naselja, ki se povezuje z naseljem in ugotoviti način tega povezovanja, s tem da se ohrani zgodovinski koncept zasnove.

Natančnejše se obdela področje parametrov S, K, V in delno parameter U.

Strokovne osnove VNKD za prostorsko izvedbene akte (PIA)

Prostorsko ureditveni pogoji: Podobno kot za DPO, s tem da se meje zavarovanega naselbinskega območja natančneje določijo na karti 1 : 5000.

Naselje prostorsko zavaruje s "prostorskimi varstvenimi režimi", ki prepovedujejo ali postavljajo pogoje za gradnjo v neposredni okolici zavarovanega naselja.

Prostorsko izvedbeni načrt - ureditveni načrt (prenova): Pri strokovnih osnovah za ureditveni načrt je potrebno zelo natančno obdelati področje parametrov E, O in D, s tem da se natančneje obdela parameter U v področju, ki zavzema historičen del naselja in ob predpostavki, da so bila področja drugih parametrov obdelana na nivoju ureditvene zasnove naselij.

Primeri

Ureditvene zasnove

Strokovne osnove varstva naravne in kulturne dediščine za ureditveno zasnovo - Rogatec 1991

Poudarek je bil na vrednostih v bližnji okolici Rogatca, katerega staro mestno jedro ima vrednost kulturnega spomenika. Te vrednosti se pojavljajo na severnem obrobju naselja in so naslednje: grad Strmol z grajskim kompleksom, staro mestno jedro in etnopark Rogatec. Grajski kompleks s parkom še ni v celoti raziskan. Na franciscejskem katastru smo odkrili, da je obsegal ne le danes gozdnato pobočje hriba Strmol, ampak tudi prostor ob potoku Draganji, ki danes opredeljuje severno zaledje naselja in prehaja v kompleks etnoparka.

V strokovne osnove smo zato vnesli priporočilo, da se ob nezazidljivosti severnega zaledja naselja tam obnovi parkovni in vrtni del grajskega kompleksa.

Strokovne osnove so izdelali konservatorji: arhitekt, etnolog in krajinski arhitekt.

Strokovne osnove varstva naravne in kulturne dediščine za ureditveno zasnovo - Podčetrtek 1991

Pri strokovnih osnovah za ureditveno zasnovo je bilo potrebno posvetiti posebno pozornost značaju historičnega trškega naselja

Podčetrtek, za katerega je bila značilna njegova vloga obpotnega naselja, prometne postojanke. Kot vsak star trg se navezuje na grad, ki je zadovoljivo ohranjen in ga bo mogoče oživiti s primerno dejavnostjo. Z gradom se povezuje nekaj objektov in grajski kompleks, ki je obsegal park in ribnike. Ta še ni v celoti raziskan. Na

severni strani prevala, preko katerega se je prišlo v Podčetrtek, je še ohranjena obpotna gostilna. Tudi ta objekt bo še potrebno raziskati.

Pomembno je, da smo v smernice za razvoj Podčetrтка vključili ohranjanje in obnovo celotnega grajskega kompleksa s prilagojeno vsebino; poudarili smo pomen stare poti, ki jo danes nadomešča cesta ob Sotli, prepovedali novo pozidavo ob njej in priporočili obnoviti staro gostilno. Šele tako celovito varovan historični naselbinski kompleks, ki se povezuje s starim trškim jedrom Podčetrтка, lahko da pravo vrednost ohranjanju samega naselbinskega spomenika.

Strokovne osnove so izdelali konservatorji: arhitekt, etnolog, umetnostni zgodovinar in krajinski arhitekt.

Zazidalni načrt

Strokovne osnove varstva naravne in kulturne dediščine za zazidalni načrt - Štore 1985

Strokovne osnove so bile izdelane zaradi varovanja kompleksa upravnih in stanovanjskih poslopij, ki so bila vezana na železarno (katere del je tudi tehniški spomenik). Ta kompleks je danes jasno ločen od drugega dela naselja, za katerega je značilna predvsem blokovna stanovanjska gradnja. Na obrobju te gradnje so kmetije, na katerih smo evidentirali nekaj objektov. Med delom smo postali pozorni na nekaj, kar nas je navedlo na misel, da si spomeniško varstvo, če zasleduje neki pojav v njegovi celovitosti in skozi matično stroko (na primer arhitekturo) pač težko postavi meje.

Štore, danes spalno naselje s šibko infrastrukturo, vezano na železarno, so šolski primer razvoja blokovne stanovanjske gradnje na Slovenskem od t.i. "kolonije", preko prvih povojnih enonadstropnih blokov, dvonadstropnih četvorčkov iz 50. let, štirinadstropnih kvadratnih stolpičev iz 60. let, verižnega kompleksa iz 70. let. Tudi to je nekaj, kar bi bilo potrebno zavarovati, a spomeniško varstvo za to ni pristojno. Zato smo v strokovnih osnovah le opozorili na to vrednost.

Strokovne osnove sta izdelala konservatorja arhitekt in etnolog.

Prenova

Pri strokovni osnovi VNKD za prenovo spomeniško zavarovanega naselja smo uporabili naslednjo shemo, kot osnovo za standardno vsebino:

I. Evidenca osnovnih vrednosti v naselju

1. Evidenca kulturne dediščine
2. Evidenca naravne dediščine
3. Krajinska kvaliteta naselja

II. Naselje kot naselbinska dediščina

4. Začetki naselja in njegov razvoj
5. Današnja stopnja v razvoju naselja
6. Spomeniškovarstvena ocena vrednosti naselja
7. Merila varovanja naselbinske dediščine

III. Način življenja v naselju

8. Način življenja v preteklosti

9. Način življenja danes in povezanost z dediščino

IV. Naselje v povezavi s krajino

V. Smernice

Strokovne osnove varstva naravne in kulturne dediščine za ureditveni načrt (prenova) - Mozirje 1991

Osnovno evidenco sta delala umetnostni zgodovinar in etnolog ter biolog. Evidenca je prikazana tabelarično, z vrsto osnovnih podatkov, ter posamezno v evidenčnem listu, s tekstom, fotografijo in karto. Drugi etnolog je zbiral podatke za študijo o načinu življenja v preteklosti in danes. Del teh podatkov je dodanih k evidentiranim objektom. Naselje je kot dediščino obdelal arhitekt in napisal tudi smernice za varovanje naselbinske dediščine.

Ocenili smo, da obsežnejša analiza krajinskih kvalitet naselja ni potrebna, saj historično jedro Mozirja danes, kljub temu da je zelo kvalitetno, nima močnejšega vpliva navzven, ampak deluje predvsem navznoter in kliče po oživitvi nekoč bogatega trga. Zato je pri Mozirju predvsem pomembna njegova notranja kvalitetna obnova, ki se mora kazati v ohranjanju tipičnih trških parcel, stavbne dediščine in treh značilnih naselbinskih delov: cerkvenega griča s cerkvijo sv. Jurija, trškega dela ob cesti in svobodnejše pozidave ob potoku Trnava, ki povezuje oba dela in daje naselju značilno povezavo z vodo.

Strokovne osnove varstva naravne in kulturne dediščine za ureditveni načrt - Olimje 1990

Pri strokovni osnovi za ureditveni načrt Olimja smo zavestno "presegli svoje kompetence" in izvedli celovito analizo zaselka, ki je, tako se zdi, vedno živel zelo polno. Ta polnost življenjskih sil ga preveva tudi sedaj, žal pa ob pomanjkljivi zakonodaji in regulaciji s strani občinskega načrtovanja vsebina večkrat pljusne čez rob.

Zaselek ob olimskem samostanskem kompleksu je razglašen za kulturni spomenik, čeprav teh vrednosti dejansko nima. Poglavitna ovira za to je hitra obnova po potresu leta 1974, ki je tudi v ta kraj prinesla standardne gradnje kvadratnih tlorisov in nizkih strešnih naklonov. Za zvišanje vrednosti zaselku smo se odločili zaradi neposredne bližine izjemno pomembnega kulturnega spomenika in ker smo imeli v načrtu zahtevo po izvajanju sanacije, torej zaradi oblikovne korekture novih objektov.

Priložnost za to je bila strokovna osnova za ureditveni načrt leta 1990. Zaradi tega smo izdelali poleg analize zaselka kot celote ter osnovne evidence tudi kvalitativno valorizacijo vseh objektov na območju ureditvenega načrta in predloge za njihovo sanacijo. Toda na drugi strani se v zaselku pojavlja toliko novih dejavnosti (gojenje jelenov, gob, kmečki turizem, želja po konjereji, ribogojništvu itd.), da podjetnosti vaščanov preprosto ni mogoče slediti.

V zvezi s tem je bila v sklopu strokovnih osnov izdelana tudi ocena krajinske

vrednosti območja in smernice oblikovanja odprtega prostora s tabelaričnim pregledom vpliva novejših dejavnosti na krajinsko kvaliteto območja. Ravno zaradi tolikšnega prepletanja novih in starih vsebin interesi še niso usklajeni in ureditveni načrt za Olimje še ni izdelan.

Komentar:

S tako problematičnim zaselkom, kot je Olimje, bi se morala strokovno ukvarjati posebna projektna skupina. V tem primeru in ob pogoju, da bi se dosledno upoštevale smernice elaborata ZVNKD, ne bi bilo sporno znižati deklarirane vrednosti zaselka na njegovo dejansko raven. Zopet smo na občutljivi meji prehajanja pristojnosti spomeniškega varstva na planersko in projektno raven, ki naj bi jo izvajale institucije zunaj spomeniškega varstva. Prenos teh pristojnosti bo lahko uspešen le tedaj, ko bodo tudi te institucije izdelale lastna strokovna merila poseganja v prostor in ko jim bo tudi zakonodaja to predpisovala.

Zaključek

Sodim, da je delo pri topografiji in s tem povezani sistemi analiz temeljna dejavnost sistematičnega dela spomeniške službe. Vsakršni drugačni pristopi otežujejo načrtno delo pri evidentiranju, dokumentaciji in valorizaciji dediščine. To še posebej prihaja do izraza pri sestavljenih sistemih, kot sta naselje in kulturna krajina, pa tudi pri tisti dediščini, kjer likovna kvaliteta ni prevladujoče merilo. Pri zvrsteh stavbne dediščine, kjer prevladuje kot glavni umetnostnozgodovinski kriterij vrednotenja, velikokrat lahko brez večjih topografskih analitičnih študij stroka ugotavlja vrednost te dediščine. Sistem vrednotenja se bistveno zakomplicira že pri t.i. anonimni arhitekturi, kjer je zelo pomemben tudi topografski in socialni kriterij.

Pri naselbinski dediščini, še posebno pri ruralnih naseljih, so torej potrebne obsežnejše topografske analize, ki najprej identificirajo naselje kot potencialno dediščino. Po mojem mnenju šele to omogoča nadaljnje natančnejše analize znotraj naselja, kar je osnova za valorizacijo in zavarovanje.

Opombe:

1) Terminologija je uporabljena v naslednjih pomenih: Topografija: Osnovno delo zavodov, ki obsega zbiranje podatkov na terenu ter vse nadaljnje stopnje obdelave. Identifikacija: Postopek ugotavljanja, ali določen pojav nosi temeljne karakteristike vrste tega pojava. Evidentiranje: Osnovno zbiranje podatkov na terenu in pregled nad gradivom. Inventarizacija: Obdelava podatkov v kabinetu.

2) Formulo PUA sem razložila tudi v članku Prenova ruralnega prostora, vrednostna stopnja naselij, Urbani izziv št. 6/17 1991, Ljubljana.

3) T.i. "prostorske varstvene režime" (kontinuiteta, pogoji in nezazidljivo) sem razložila v članku Spomeniška identiteta naselja, Varstvo spomenikov 28/1986, Ljubljana.